

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, 8 клас

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти
НПУ ім. М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;
Роман СПІРІДОНОВ, м. Київ

Мета: висвітлити політичне та економічне життя Нової Січі після 30-х р. – до її остаточної ліквідації у 1775 р.

Цільові завдання:

- ❖ розглянути адміністративно-територіальний поділ українських земель;
  - ❖ розкрити зміст понять та термінів «паланка», «зимівник»;
  - ❖ висвітлити участь запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.;
  - ❖ сформулювати уявлення про П. Калнишевського; пояснювати причини та передумови ліквідації царською владою Запорозької Січі;
  - ❖ охарактеризувати етапи інкорпорації Кримського ханства;
  - ❖ визначати місце Запорозької Січі в історії України;
  - ❖ розкривати долю запорожців після ліквідації Січі;
  - ❖ розвивати в учнів уміння аналізувати історичний факт, працювати з картою та документами, складати тезовий план і тезовий конспект, складати термінологічний словник, визначати місце особистості в історичному процесі;
  - ❖ виховувати в учнів національно-патріотичні почуття та пізнавальний інтерес до історії, історичних діячів, гордість за українське козацтво.
- Тип уроку:** комбінований.

Навчально-методичне забезпечення:

Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2008;

Історія України. 8 клас: розробки уроків / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: Видавництво «Ранок», 2008 р. – 384 с. – (На допомогу вчителю);

Хрестоматія з історії України / Ізюмов В., Нікольський М. – Донецьк: ТОВ «Альфа-Прес», 2007. – 448 с.;

Уроки. Історія України / А. І. Мироненко, О. П. Мокрогуз. Розробки уроків, календарне планування. – К.: Основа, 2016. – 302 с.;

Ісаєв В., Гісем О., Мартинюк О. Атлас. Історія України. 8 клас. – К.: Інститут політтехнологій, 2004. – 20 с.;

Ісаєв В., Гісем О., Мартинюк О. Контурна карта. Історія України. 8 клас. – К.: Інститут політтехнологій, 2004. – 20 с.

Історичні постаті: Петро Калнишевський, Григорій Потьомкін.

Основні поняття й терміни: паланка, зимівник, колонізація, Задунайська Січ, Банатська Січ, Кубанське козацьке військо, Нова Січ.

Основні дати: 1768–1774 р. – російсько-турецька війна; 1775 р. – ліквідація Запорозької Січі; 1783 р. – захоплення Росією Криму; 1787–1791 рр. – російсько-турецька війна.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання за темою: «Соціально-політичне та економічне становище західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.» (параграф 37 с. 240–244).

У ході фронтального опитування учитель організовує **репродуктивну бесіду**, пропонуючи відповіді на такі запитання:

1. Які реформи було здійснено Марією Терезією та Йосипом II на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії?
2. Хто такі опришки?
3. Якими були наслідки поділів Польщі для українських земель?
4. Визначте історичне значення опришківського руху.

Індивідуальне опитування:

Учитель пропонує окремим учням виконати **дидактичні завдання на картках**:

А. Заповнити контурну карту

Регламент: пропонується за контурною картою (с. 15) Ісаєв В., Гісем О., Мартинюк О. Контурна карта. Історія України. 8 клас. – К.: Інститут політтехнологій, 2004. – 20 с. Позначити: українські землі, які відійшли до Російської та Австрійської імперій, вказати основні дати трьох поділів Польщі, замалювати землі Кримського ханства, Російської імперії та Пруського королівства напередодні третього поділу Польщі 1795 р.

Б. Заповнити хронологічну таблицю

Дата	Подія
1735–1743 р.	
1772 р.	
1792 р.	
1795 р.	

Регламент: у таблиці вказані дати. Учні необхідно коротко вказати в другій колонці, що відбулося у вказані роки (4 хв).

В. Розв'язати тестові завдання

Регламент: учневі – 2 хв для виконання тестів.

1. Збройні ватаги, які боролися проти несправедливого соціально-економічного становища на Закарпатті:

а) четники; **б)** гайдамаки; **в)** домобрани; **г)** опришки.

2. Натуральний податок, що платиться поміщикам чи на державу – це...

а) оброк; **б)** подимний податок; **в)** чинш; **г)** гривна.

3. Вкажіть дату приєднання земель Галичини до Австрійської імперії –

а) 1772; **б)** 1792; **в)** 1795; **г)** 1789.

4. Політика реорганізації та трансформації застарілих феодальних інституцій у Європі отримала назву –

а) освіченого феодалізму; **б)** освіченого абсолютизму; **в)** освіченого монархізму; **г)** модерну.

Г. Підготувати письмову відповідь на запитання

Регламент: учню пропонується два запитання. Він має 4 хв, щоб письмово підготувати відповідь на одне з них.

1. Яке значення мав опришківський рух на територіях західноукраїнських земель?

2. Назвіть причини та передумови, що призвели до 3 поділів Польщі.

П. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності учнів.

Вступна бесіда за запитаннями.

1. Пригадайте історичні місця розташування Запорізьких Січей.

2. Яку роль відігравала Січ у політичному житті Гетьманщини у другій половині XVII ст.?

3. Охарактеризуйте політичну роль кошового отамана І. Сірка.

4. Чому постать І. Сірка є ідеалізованою в українському фольклорі?

5. Чому позиція запорозьких козаків була визначальною у боротьбі за владу у Гетьманщині?

Отже, при вивченні теми уроку спробуємо з'ясувати, як склалась доля запорізьких козаків упродовж другої половини XVIII ст., розкрити передумови, причини та наслідки для історії України ліквідації російським самодержавством Запорозької Січі.

III. Вивчення нового матеріалу.

План уроку

1. Нова (Підпільненська) Січ:

а) заснування Нової Січі;

б) адміністративно-територіальний поділ земель;

в) освоєння земель козаками;

г) участь українських козаків у зовнішній політиці Російської імперії.

2. Ліквідація Запорозької Січі:

а) передумови, причини, наслідки ліквідації Запорозької Січі;

б) останній кошовий – Петро Калнишевський;

в) доля запорожців;

г) історичне значення Запорозької Січі.

3. Інкorporація Криму до Російської імперії.**4. Колонізація Півдня України.****1. Нова (Підпільненська) Січ.****1. А. Заснування Нової Січі.**

Використовуючи образну розповідь, учитель формує уявлення про місце розташування Нової Січі:

У 1734 р. запорожці покинули Олешківську Січ, розміщену на території Кримського ханства, і неподалік від місця розташування старої Чортомлицької Січі заснували Нову (Підпільненську Січ). Вона розмістилася в урочищі Базавлук на березі правої притоки р. Дніпро – р. Підпільній. Нова (Підпільненська) Січ проіснувала сорок один рік (1734–1775). Навколо Січі розташовувалися Землі (Вольності) Війська Запорозького, поділені на адміністративно-територіальні округи – паланки. У 30–40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти, пізніше їхня кількість зросла до восьми – Кодацька, Бутогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська. На північному заході знаходилася Російська імперія, на північному сході – Польське королівство, на півдні – Кримське ханство. Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розташовувалися полковник і старшина.

Завдання учням: на контурній карті позначити місце розташування Нової Січі.

Самостійна робота учнів.

«Історія українського козацтва, на перший погляд, – явище суто української історії. Однак тема козацтва пов'язує Україну з всесвітньо-історичним процесом. Запорізьких козаків учені порівнюють не лише з донськими, волзькими, яїцькими, терськими, а й відомими вам лицарськими орденами середньовіччя, іспанськими орденами часів визволення Піренейського півострова з-під арабської загрози, з ускоками сербського походження, хорватськими граничарами, угорськими секеями та гайдуками, трансільванськими волохами». (Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – 1 том. – Львів : Видавництво «Світ», 1990. – 319 с.).

Завдання учням: проаналізуйте документ та підготуйте відповіді на запитання.

1. У чому полягає справедливість порівняння козацького устрою з лицарськими орденами Європи?

2. Які ви знаєте приклади участі запорожців у військових кампаніях за кордоном?

1. Б. Адміністративно-територіальний поділ земель.

Використовуючи прийом стислої характеристики та логічно-структурну схему, учи-

тель розкриває адміністративно-територіальний поділ Нової Січі:

У 1734 р. запорожці покинули Олешківську Січ, розміщену на території Кримського ханства, і неподалік від місця розташування старої Чортмилицької Січі заснували Нову Січ, землі навколо якої стали називати «Вольностями війська Запорозького». Уся територія Вольностей поділялася на такі паланки: Кодацька, Самарська, Орельська, Протовчанська, Інгульська, Перевізька, Прогноївська, Кальміуська, Бугогардівська. Кожна паланка мала полковника (паланкового), осавула, писаря, 3 пани і 3 підпанки. Кожний полковник мав ознаку влади – пірнач, який носив завжди за поясом, корогву малу (значок), яку носив у час урочистостей перед ним хорунжий, і також печатку. Центром паланок була слобода з невеликим укріпленням, де розміщувалась козацька зала. На чолі паланки стояв полковник, який зосереджував у своїх руках усю військову, адміністративну, судову і фінансову владу. Полковнику підпорядковувалась адміністрація паланки – писар, отамани слобід тощо. Паланка складалася з таких адміністративно-територіальних частин:

1) основними територіальними одиницями були курені та десятки, до яких приписували всіх козаків;

2) існувало 7–8, а згодом 11 військових паланок;

3) адміністративним центром паланки була слобода;

4) паланки ділилися на військові сотні.

Адміністративно-територіальний поділ земель Нової Січі

Завдання учням: заповнити пропоновану структурну схему.

Використовуючи **прийом пояснення**, вчитель розкриває зміст понять: «зимівник», «паланка».

Зимівник – назва господарства, хутора у запорізьких, чорноморських і в частини донських козаків, де вони перебували, коли не було військових дій (особливо взимку).

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця у період існування Нової Січі (1734–1775 роки), у центрі якої була слобода з невеликим укріпленням і козацькою залогою.

Завдання учням: учні мають записати терміни у свій термінологічний словник.

1. В. Освоєння земель козаками.

Використовуючи **образну розповідь**, вчитель формує уявлення про господарське життя запорожців Нової Січі:

Господарюючи, козаки засновували зимівники – хутори із житлами, господарськими приміщеннями та навколишньою землею. Спочатку будували маленьку хату – хагупу, часто обходилися землянкою, де ночував козак. Біля неї ставили повітку для худоби. Зимівники розпирювалися. У них тримали великі табуни коней, велику рогату худобу, отари овець. У зимівниках старшин розводили величезну кількість рогатої худоби. Навколо зимівників розташовувалися поселення бідніших козаків. Підпільненська Січ займалася хліборобством. Вона споживала власний хліб і вивозила його в сусідні країни. Запорожці продовжували активно рибалити на Дніпрі, Бузі, Кальміусі, Азовському морі. Вони вміли добувати і вивозили сіль. У передмісті Січі виріс великий базар з рядами крамниць, які належали Кошеві або куреням. До Січі приходили кораблі з Туреччини та Греції з вином, кавою, олією, солодоцями, тканиною.

Завдання учням: скласти план за образною розповіддю вчителя.

Самостійна робота з історичним документом:

«Запорозькі козаки, – писав у 1766 р. старшина В. Чернявський, – мають деякі поселення, що звуться зимівниками або хуторами. Там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економіку, розводять сади і городи, роблять запаси сіна та худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках – рибу». У кожному зимівнику було дві-три хати будували серед відкритого двору, оточеного тином або частоколом, на подвір'ї були хліви, кюні, стайні, льохи, або погребі, омщаники, або зимові приміщення для бджіл». (із кн. : Мышецкий С. История о козаках запорожских. – Одесса : Городская типография, 1851. – 104 с.).

Завдання учням: проаналізуйте документ та підготуйте відповіді на такі запитання.

1. Хто вів господарство у зимівниках, доки козаки були у військовому поході?

2. Яку худобу тримали козаки у своїх зимівниках найбільше? Чому?

3. Якими були основні заняття козаків у зимівнику?

Використовуючи **картинний опис**, учитель формує уявлення про зовнішній вигляд козака XVIII ст. та його озброєння:

Українське козацтво завжди було тематикою для художньо обдарованих людей. На жаль, історія розпорядилася так, що до нас дійшло небагато творів цих митців, зокрема портрет Я. Норблена, де він зобразив козака XVIII ст. Ми бачимо

на картині чоловіка з вусами. Голова та борода у запорожця поголена для того, щоб відрізнитися від донських, залишаючи тільки чуб. Якщо чуб був дуже великий, що закривав лице, його заплітали в косу і закладали за вухо (такий чуб називався «оселедець»). Там зображено цього козака. Козак одягнений у чорну каракулеву шапку, широкі шаровари з карманами, юхтові чоботи. Зверху лляна чи конопляна сорочка, поверх якої шкіряний жилет. Завішана зліва бурка доповнювала повний стрій козака. Поверх штанів одягнуто шкіряний пас до бедер, до якого був завішаний великий оздоблений воловий ріг для пороху, що закручувався. З двох сторін до пояса завішані сумки: одна для куль, а інша для кресала. На довгому латунному ланцюжку до пояса висить ніж і з іншої сторони в пояс запхана латунна ложка і пістолет на тасьмі через плече та пояс. Озброєний козак двома шаблями: одна мала срібну, а інша латунну оправу, двома пістолетами, ножем та коротким списом. Усе це доповнено маленькими міхурами, де козак тримає порох та кулі.

Художник, сповнений творчої наснаги, використав червоний, зелений, жовтий кольори. Як на мене, то саме ці яскраві, чисті кольори якнайкраще відтворюють образ козака.

*Я. Норблен.
Запорожець у XVIII ст.
Перша половина XIX ст.*

Завдання учням: скласти план опису козака.

1. Г. Участь українських козаків у зовнішній політиці Російської імперії.

Використовуючи **сюжетну розповідь**, учитель формує уявлення про участь козаків у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр.:

У вересні 1787 р. турецьке командування вирішило захопити Кінбурнську фортецю, в якій зна-

ходився корпус генерал-аншефа О. В. Суворова. Кінбурнська фортеця стала першим об'єктом нападу турецьких військ у війні. Це було обумовлено її важливим стратегічним положенням – вона могла стати для росіян базою для підготовки захоплення сусіднього турецького Очакова, а також виконувала функцію захисту Херсону – головної бази російського флоту. Оволодіння Кінбурном блокувало російський флот у Херсоні і відкривало шлях до відновлення турецького контролю над Кримом. Ось як про це пише А. Кащенко у своїй книзі «Оповідання про славне Військо Запорізьке низове»:

«На самому початку війни виявилось трагічне становище запорожців, яким доводилося «брат на брата бити», як каже народна пісня. Задунайський запорозький кіш виставив на боці турків 4000 козаків почасти піших, почасти на байдаках із гарматами. При Війську Запорозькому була старшина: кошовий отаман Грицько, прозваний Абдулою, військовий суддя Яків Гончар, військовий писар Іван Іванько та військовий хорунжий Грицько Табан. Відомо, що кошовий отаман мав булаву, як і на Січі. Усі запорожці тримували в турків жалування десь 12 карбованців щороку на козака. З того Запорозького Війська на початку війни біля 1000 козаків прибуло до Очакова й звідтіля вони стали човнами насканувати на російські кордони, що лежали понад лиманами.

У вересні року 1787-го турки хотіли захопити Кінбурнську фортецю з моря, а щоб виманити російське військо з Кінбурна в бік озер, вони послали п'ять байдаків із задунайськими запорожцями на схід од Кінбурна, наказавши там висадитися. Побачивши десант, Суворов послав «вірних» запорожців вибити з берега ворогів. Запорожці зблизились зі своїми братами, погорювали зі свого непевного становища й, зробивши про око росіян і турків декілька пострілів на вітер, розійшлися в різні боки: задунайці – до турецького флоту, а «вірні» – до Кінбурна. Другий відділ задунайських запорожців турбував російські кордони із суходолу через річку Буг, і під час одного з таких наскоків був поранений на смерть кошовий отаман Грицько Абдула. Замість нього запорожцям довелося обирати нового кошового, й вони вручили булаву Гардовому, який прослужив отаманом до кінця війни.

Завдання учням: підготуйте відповіді на запитання.

1. Які тактичні заходи здійснили козаки для захоплення Кінбурнської фортеці?

2. Чому Кінбурнська фортеця мала важливе стратегічне значення для турків?

2. Ліквідація Запорозької Січі.

2. А. Передумови, причини, наслідки ліквідації Запорозької Січі.

Передумови, причини, наслідки ліквідації Запорозької Січі

Передумови	Причини	Наслідки
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ліквідація небезпеки татаро-турецьких нападів у результаті перемоги Росії у війнах з Османською імперією. 2. Централізаторська політика російського самодержавства. 3. Запоріжжя й у XVIII ст. було осередком соціального протесту. 4. Високий експорт якісного хліба з земель паланок, з яким не могли конкурувати північно-східні російські житниці. 5. Наявність великого масиву родючих земель, придатних для зернового виробництва та товарного тваринництва 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Перемога у війні проти Османської імперії і підписання миру 1774 р. Інкorporація Кримського ханства та втрата Запорозькою Січчю свого воєнного стратегічного значення. 2. Будівництво Дніпровської оборонної лінії, яка вже не потребувала козаків у якості прикордонних охоронців. 3. Прагнення російського дворянства розширити свої земельні володіння за рахунок земель Півдня України. 4. Невідповідність демократичного устрою Січі самодержавному устрою Російської імперії 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Перетворення частини козаків на регулярні російські полки. 2. Частина козаків переселяється за Дунай, у межі Османської імперії, де засновує Задунайську Січ. 3. Більшість рядового козацького поспільства перетворено на державних селян. 4. Частину козацької старшини репресовано, частині надано дворянство. 5. Поширення загальноімперського адміністративно-територіального устрою (включення до складу Катеринославського намісництва). 6. Інкorporація земель до загальноросійського внутрішнього ринку. 7. Колонізація земель іноземними колоністами. 8. Освоєння родовищ корисних копалин і сприятливі умов для економічного розвитку регіону

Використовуючи **розгорнуту характеристику та тематичну таблицю**, учитель розкриває причини, передумови та наслідки ліквідації Нової Січі:

Російський уряд не міг ігнорувати діяльність Нової Січі, тож указом Катерини II було дано дозвіл на її ліквідацію. Ліквідація Запорозької Січі була обумовлена рядом **передумов**. Крім передумов, наприкінці XVIII ст. склались і **причини**, які спонукали царський уряд ліквідувати Запорозьку Січ. Ліквідація Запорозької Січі царським урядом мала певні **наслідки**.

Завдання учням: занотувати тематичну таблицю до конспекту.

Використовуючи **сюжетну розповідь та репродукції історичних картин**, учитель розкриває обставини та хід операції російських військ по знищенню Січі:

Для здійснення військової операції зі знищення Запорозької Січі уряд зібрав величезні сили, їх основу склали добре навчені частини, що поверталися з російсько-турецької війни: 31 полк і 37 ескадронів. Командування військами імператриця доручила генерал-поручику Петру Текелю, за походженням сербському дворянину, який раніше служив австрійському цісарю. Це був родич сумнозвісного Хорвата, котрий захоплював запорозькі землі і ненавидів козаків. За своєю вдачею Текелій був людиною жорстокою і водночас бязгузливою, типовим зайдою-найманцем. Рух війська до Січі розпочався 1 травня, а 18 російські війська були у фортеці святої Єлисавети. Невдовзі до військ прибув Текелій і відразу ж подався до Кременчука для наради з генерал-поручиком О. Прозоровським. Вони домовилися про хід операції, вирішили, як найкраще з усіх боків оточити Запорозьку Січ. Після цього Текелій прибув до військ і поділив їх на п'ять частин. Усього у військах, направлених на захоплення запорозьких Вольностей, було приблизно 100 тис. осіб. За слухним висловом сучасника, російський

уряд для знищення Січі зібрав армію, достатню для ведення війни з будь-якою європейською державою. Сили сторін були явно нерівні: запорожці могли протиставити імперським військам не більше 10000 вояків. Крім того, більшість козаків була відсутня: частина перебувала вдома, дехто подався на промисли тощо. Серце Запоріжжя – січову фортецю – охороняло трохи більше як 3 тис. козаків, які мали 20 невеликих гармат; запорозькі залоги в паланкових фортецях були ще менші.

У похід на Січ російські війська рушили 25 травня 1775 р. Текелій, побоюючись, аби запорожці не вжили якихось заходів для оборони або не перебравися за межі своїх володінь, прискорив просування військ. Щоб якнайшвидше захопити Запоріжжя, російське командування вдалося й до хитроців: були поширені чутки, що війська, які рухалися по території Січі, призначені для служби на кордоні і мають розташуватися на відстані 18 верст від Січі. Загін під командуванням П. Текелія прибув на вищезазначене місце і звідси вночі вирушив на Січ. Російські вояки прибули до козацької столиці вранці 4 червня – «предсветом». Царський генерал так поспішав, що оточив Січ на 3 дні раніше зазначеного терміну у плані операції. Росіяни прибули до Січі під час великого релігійного свята – Зеленого тижня, напередодні Святої Трійці. Для козаків це було повною несподіванкою. Як свідчать архівні документи, дехто з січовиків, побачивши російські полки поряд із Січчю, гадав, що знову почалася війна з Туреччиною. Ніхто не подумав про те, що російське військо прийшло воювати з козаками-християнами під час такого значного православного свята. Пам'ятаючи вказівку імператриці провести операцію «спокійно і без кровопролиття», Текелій послав підполковника Місюрева, щоб викликав кошового отамана. Однак його «довго не допускали до зміцнення кошів...». Потім донесли Текелію, що після того, як кошовому доповіли про оточення Січі військами і що артилерія та човни, які сто-

ять біля пристані, взяті під охорону, Місюрева допустили до кошового. Той після бурхливого мітингу біля церкви, де зібралося до 3000 запорожців, прибув у табір до П. Текелія.

Тоді ж на Січі востаннє зібралася старшинська рада, в якій взяло участь також духовенство. До речі, царські генерали, які ліквідували Січ, так і не дізналися про це. Не повідомляє про раду у своєму донесенні Катерині II щодо зруйнування козацької столиці і П. Текелій. Не знав про неї і князь О. Прозоровський. У донесенні російській імператриці від 8 червня 1775 р. він писав лише про козаків.

Наступного дня, 5 червня, усіх старшин і козаків привели в поле і оголосили їм імператорський указ про знищення Запорозької Січі. В указі перелічувалися так звані «провини» запорожців, повідомлялося про арешт кошового отамана П. Калнишевського і військового писаря І. Глоби, про те, що військо запорозьке скасоване. Козакам наказали роззброїтися. Старшинам, які вірно служили імперському урядові, обіцяли надати різні звання та «служби». «На завтрашній день зібрані були з укріплення в полі військові старшини, курінні отамани і козаки, і при оголошенні Найвищого Вашої Імператорської Величності про їх народу дозволу, – закінчує донесення Текелій, – поклали рушницю». «Січ атакована (?)... на саму Трійцю... ставши за дві версти від такої, на відкритому місці, розбив (Текелій) свої намети і звелів збудувати в лінію всю артилерію супроти Січі, не починаючи вже жодного пострілу, і теж і від Січі не було ніякого опору». Далі Корж згадує, як козаки радили раду: як бути? Сірома закликала оборонятися, а сімейні та духовенство – не чинити опір. Перемогли другі. Генерал Текелій, «бачачи, що запорожці здаються йому добровільно, наказав у ту ж хвилину закрити свою артилерію». Потім Корж розповідає, як козаки-запорожці і солдати цілий тиждень на чолі зі своїми начальниками ходили взаємно в гості. Ось як це було: «протягом цього часу офіцери російські і солдати приходили на Січ, а козаки й отамани відвідували їх у табори, і один з одним гуляли і обходилися вільно і вільно».

Того ж дня за наказом Текелія російські вояки розграбували у скарбницю, де, за свідченням одного сучасника події, знаходилося 400 тис. карбованців. На той час це була колосальна сума грошей. Були забрані й вивезені клейноди, гармати, зброя, боєприпаси, матеріальні цінності, а також архів запорозької військової канцелярії. Через деякий час військові клейноди і скарб, частину козацького архіву відправили до Петербурга. Була пограбована також січова церква. Донські козаки (православні християни!) порубали на шматки унікальний витвір мистецтва – срібні з позолотою царські врата. Пізніше пограбування січової Покровської церкви довершив князь Г. Потьомкін. За його наказом, було описано церковне начиння (столична запорозька церква мала значну кількість богослужбових предметів із дорогоцінних металів). Потьомкін привласнив собі найкращі з них. Так було створено «ризницю князя Потемкіна», яка знаходилася в імператорського фаворита аж до його смерті.

Кілька тисяч запорожців усе ж не склали зброю, а, захопивши з собою частину військових клейнодів, подалися за межі своїх володінь. У цей же час (на початку червня) П. Текелій надслав з-під Січі накази іншим «деташаментам», що займали запорозькі укріплення і селища. Про хід військової операції з ліквідації запорозького козацтва на просторах Вольностей свідчить розповідь колишнього запорожця Григорія Сича, або Безщасного, який перебував у складі козацької команди (усього 1000 чоловік), розташованої в гирлі р. Буг, в урочищі Станіславського. На початку червня 1775 р. всі козаки цієї команди були арештовані російським генералом Г. Лопухіним, який оголосив їм про знищення Запорозької Січі. Російські можновладці та генерали святкували перемогу над козаками, вважаючи зруйнування Запорожжя вдалою військовою операцією, своїм успіхом. Так, у листі Новоросійського губернатора В. Муромцева Г. Потьомкіну захоплення Січі П. Текелієм губернатор назвав «щегольским». Невдовзі почалися репресії проти старшин. Кошового отамана, вісімдесятип'ятилітню людину,

Катерина II повеліла заслати на «вечное содержание» у Соловецький монастир, де він утримувався чверть століття в жахливих умовах. Писаря І. Глобу заслали в Туруханський, а суддю П. Головатого – в Тобольський монастир. Були віддані під суд із конфіскацією майна старшина Андрій Порохня, полковники Мусій Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мойсей Головка та ще ряд старшин. Із багатьма запорозькими старшинами і козаками окупаційна влада поведилася брутально, наче це були кримінальні злочинці. Так, арештований на початку червня 1775 р. полковник Велегура був закутий у ручні та ножні кайдани і під вартою трьох донських козаків направлений до Г. Потьомкіна.

Тривалий час на території колишнього Запорозжя залишалися російські полки: піхотні, драгунський і Донський козацький. На чолі управи окупованої запорозької території був поставлений полковник Н. Норов.

Завдання учням: *відповісти на запитання.*

1. Чому на козацькій раді було прийнято рішення не чинити спротиву?

2. Яка доля спіткала запорозьких старшин?

Самостійна робота з історичною репродукцією.

Завдання учням: *уявіть, що ви – козацький старшина, учасник наради під час облоги Січі російськими військами у квітні 1775 р. Підготуйте промову, з якою Ви виступили б.*

2. Б. Останній кошовий – Петро Калнишевський.

Використовуючи **історико-біографічний портрет**, учитель формує уявлення про останнього кошового отамана Запорозької Січі **Петра Калнишевського** (О. І. Пупро. *Калнишевський Петро Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4 : Ка – Ком. – С. 40).*

Калнишевський походив із селянського («мужичого») роду; за іншими відомостями – з українського шляхетського роду Роменської сотні Лу-

бенського полку. Мар'ян Дубецький у статті «Доля останнього отамана кошового» подає відомості, що Петро Калнишевський походив з Подільського воеводства та в московських актах був записаний як «подільський шляхтич». На Січі, куди, за переказами, Калнишевський потрапив ще в юному віці – у 8 років, він пройшов шлях від джури до найвищих посад у Війську Запорозькому. Відзначався своїм розумом та фізичною силою. Був військовим осавулом і відповідав за стан та організацію війська, потім суддею Війська Запорозького низового (1760). У 1762 р. обраний кошовим отаманом, але того ж року після зустрічі в Москві з царицею Катериною II усунутий із посади. За мужність у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Військо Запорозьке дістало подяку від цариці. Кошовий отаман у віці 80 років став кавалером найвищого ордену Російської імперії – Андрія Первозванного, йому присвоєно військовий чин генерал-поручика Російської армії. Обстоював земельні володіння і територіальні права Запоріжжя, задля чого неодноразово їздив з депутаціями до Петербурга (1755–1756, 1762, 1765). Прагнув посилити свою владу й обмежував права старшин та козацької ради. Дбав про поширення хліборобства й торгівлі у запорозьких степах, про заселення запорозьких земель, сприяючи переселенню туди селян з Лівобережної, Правобережної й Слобідської України. Відомо, що Петро Калнишевський був у товариських стосунках із князем Потьомкіним-Таврійським. Протягом 1765–1766 рр. кошовий отаман Петро Калнишевський перебував у Петербурзі з делегацією старшин, серед яких був і військовий осавул Пшимич Василь Андрійович (Писмич).

У 1768 р. на Січі спалахнув козацький бунт (так званий «бунт сіроми»), під час якого Калнишевський та козацька старшина ховалися у Новосіченському ретраншементі під захистом московських військ. На другий день загін Калнишевського разом з гарнізоном ретраншементу придушили повстання. Князь Потьомкін виступив на засіданні уряду з проектом ліквідації Запорозької Січі 23 квітня 1775 р. Січ була приречена і здалася фактично без бою. Отаман був відправлений до Соловецького монастиря.

Коли кошового перевезли з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот. Просидівши в тюрмі такий довгий час, він здирався, став похмурий і втратив зір; в нього, як у звіра, вирости великі нігті, довга борода, і весь одяг на ньому розпався на лахміття і звалювався з плечей.

Завдання учням: *на лінії часу позначити основні дати життя та діяльності П. Калнишевського;*

скласти історико-біографічний портрет за пам'яткою:

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?

1.1. Де і коли він народився?

1.2. Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?

1.3. Як формувалися його погляди?

2. Особисті якості й риси характеру.

2.1. Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?

2.2. Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?

3. Діяльність історичного діяча.

3.1. Охарактеризуйте основні справи його життя.

3.2. Які успіхи й невдачі були в його справах?

4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?

Організація самостійної роботи за історичним портретом.

Учитель пропонує за портретним зображенням та інформаційною карткою скласти історико-психологічний портрет останнього кошового.

Самостійна робота учнів із джерелом.

Вчитель пропонує проаналізувати народну пісню «Світ великий, край просторий» та поезію Т. Шевченка «До Основ'яненка», підготувати відповідь на запитання.

Світ великий, край просторий, та ніде

прожити:

Славне військо Запорозьке хочять погубити.

Ой цариця загадала, а Грицько (Потьомкін, – В. Г.) порайв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,
Ой вже ж Москаль Запорожжя кругом облягає,
А наш батько Калнишевський того й не гадає,
А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу
обступає.

Васюринський казарлюга не п'є, не гуляє

Та свого отамана рано пробужає:

«Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе
люди,

Ой як станеш ти на башті, Москаля не буде!
А Москалі не дрімали, запас обдирали,

Інформаційна картка

Темперамент – сангвінік: рухливий, рішучий, врівноважений, спритний, м'який, добрий	Калнишевський вдало використовував свої особисті здібності для розвитку кар'єри. У 1757 р. П. Калнишевський вдруге обійняв посаду осавула, а в 1758 р. його обирають військовим суддею. Кошовим отаманом уперше він став у 1762 р. у віці 72 років і перебував на цій посаді менше року. У 1765 р. П. Калнишевський знову обраний кошовим і залишався ним до знищення Запорізької Січі у 1775 р.
Морально високий	Петро Калнишевський ще під час перебування кошовим отаманом проявив себе як дуже релігійна людина. Завжди мав при собі грецьких і південноруських ченців, прислухався до настанов духовних отців з Афону та Єрусалиму. Особливо відзначився як ревний будівельник православних храмів і піклувальник Києво-Межигірського монастиря; посилав щедрі подарунки церкві Гробу Господнього в Єрусалимі (потири, дискоси, лжиці, звіздиці – все зі срібла з позолотою)
Сміливий і цілеспрямований	Він відстоював права Запоріжжя, задля чого неодноразово їздив з депутаціями до Петербурга. Намагався посилити свою владу і обмежував права старшин та козацької ради. Дав про поширення хліборобства та торгівлі у запорізьких степах. Відомо, що Петро Калнишевський знаходився у товариських стосунках із князем Потьомкіним
Комунікативний і реформатор	Утвердившись на уряді кошового отамана, Калнишевський розпочав роботу, спрямовану на зміцнення господарства Запорізької Січі – підвалини її політичної автономії. Пізніше у маніфесті на виправдання зруйнування Січі російська імператриця сама наголосить, що «запроваджуючи власне хліборобство, руйнували вони тим саму основу залежності їх від престолу Нашого і мислили, звичайно, утворити із себе посеред вітчизни область, повністю незалежну, під власним своїм несамовитим управлінням»
Любив гроші, економний	За життя у Січі Петро Калнишевський став багатим власником. При арешті у його змиївниках та хуторах було описано 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, 14 045 овць, 2175 пудів збіжжя. Його міцне економічне становище сприяло політичній кар'єрі у Січі. Знову ж таки, нам невідомі усі сходинки його урядування. Перша виявлена на сьогодні згадка про Петра Калнишевського належить до 1750 р. Ім'я цього уже сивочолого 60-річного військового осавула згадується у зв'язку з переслідуванням у запорізьких степах тодішнім кошовим Григорієм Федоровим озброєних грабіжників

А московській старшини церкву грабували;
Та беруть срібло, та беруть злото, воскові свічі,
Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору:
«Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!»
Запорозьські отамани, як орли, літали,
Свого батька кошового вірненько благали:
«Позволь, батьку-отамане, нам на башти
стати,

Ні одному генералу з плеч головку зняти,
Москва стане лагерями, а ми курінями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Ой, щоб слава не пропала поміж козаками».
«Не дозволю, миле браття, вам на башти
стати:

Однакове християнство – грішно вигубляти!»
(Полонська-Василенко Н. Південна Україна після
зруйнування Січі. – С. 102.)

Завдання учням: відповідати на запитання.

1. У чому полягає історизм цитованої народної пісні?
2. Як у пісні відображено ставлення простого люду до акту ліквідації Січі?

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Що всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
– Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім...

Завдання учням: відповідати на запитання.

• Якими засобами у віршованих творах автор прагне підкреслити козацькі чесноти?

2. В. Доля запорожців.

Розповідаючи про долю запорозьких козаків після ліквідації Запорозької Січі, учитель використовує прийом **міркування**:

Після ліквідації Запорозької Січі доля козаків склалася по-різному. Так, частина боездатних козаків була перетворена на гусарські постійні полки в складі Російської імперії, їм було запропоновано постійні виплати, частина ідейних козаків мігрувала за Дунай, заснувавши там Задунайську Січ під протекторатом Порту, більшість рядового козацького поспільства перетворено на звичайних селян та державних селян, козацькій старшині було запропоновано дворянські ранги та землі і русифіковано, частина козаків була відправлена на Кубань, окремі загони було поселено у землях Слобідської України, окремих козаків було репресовано до Сибіру, кошового отамана

П. Калнишевського чекала тяжка доля: у в'язниці він провів понад 25 років і помер.

Отже, доля козаків склалася по-різному, що виявилось у цілеспрямованій політиці асиміляції цього стану – з одного боку, з іншого – у пошуках козаками нових шляхів та форм збереження традицій демократичного козацького устрою.

Завдання учням: занотувати основні дати у зошит.

2. Г. Історичне значення Запорозької Січі.

Використовуючи **доведення**, учитель розкриває важливість існування Запорозької Січі:

Запорізька Січ стала основним осередком української державності в період між XVI–XVIII ст. Запорозька Січ відіграла важливу роль в історії України XVI–XVIII ст. Оплот волелюбності українців, вона неодноразово ставала центром народних повстань проти шліхетської Польщі, ненависного кріпосництва. Адже Запорозька Січ була політичним центром й посідала ключове місце в суспільно-політичному житті України. Сучасники називали українців «нацією козаків», а саму Січ за демократичні порядки – «козацькою республікою». Козацтво захищало рідну землю від татаро-турецьких набігів. Образ запорізького козака Мамай став символом захисника Батьківщини. Українські землі, що були звільнені від польсько-шляхетського панування під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., отримали назву «Держава Війська Запорозького», згодом – Гетьманщини. Так, у військовій справі запорізькі козаки досягли рівня кращих європейських армій XVII–XVIII ст., вважалися кращими піхотинцями, успішно штурмували турецько-татарські фортеці. Запорозька Січ стала осередком діяльності багатьох видатних особистостей української історії: Д. Дорошенка, Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, І. Богуна, І. Сірка та ін.

Отже, Запорозька Січ відіграла важливу державотворчу та культурну роль для українства, яка потім буде трансформуватися в ідею створення української нації.

Завдання учням: учні складають тезовий план.

3. Інкorporація Криму до Російської імперії.

Використовуючи **прийом евристичної бесіди**, учитель розкриває процес приєднання Кримського ханства:

Учитель. Коли було остаточено підписано указ про інкорпорацію Криму?

Учень. 1783 р.

Учитель. Які були передумови інкорпорації Криму?

Учень. У 1774–1783 рр. колонізація Півдня України відбувалась в умовах напруженої боротьби за Крим, загроза нападів на південні кордони Російської імперії, слабкість політичної еліти Кримського ханства.

Учитель. Що стало основним приводом для інкорпорації кримського ханства?

Учень. Перемога Російської імперії у війні з турками у 1769–1774 рр.

Учитель. Вкажіть історичні передумови, що сприяли початку процесу інкорпорації Криму.

Учень. Основною передумовою до початку процесу окупації Криму імперською владою стала перемога у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. У результаті війни Кримське ханство отримало незалежність від Порту. Слабкість ханства та проросійська позиція частини бейів пришвидшила процеси приєднання півострова до Росії.

Завдання учням: занотувати основні дати.

4. Колонізація Півдня України.

Використовуючи **розповідь**, учитель розкриває етапи заселення південної частини України. Супроводжується розповіддю вчителя:

На початку 30–40-х рр. XVIII ст. на Півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. У 40–50-х рр. XVIII ст. засновувалися нові міста переважно на місці фортець. Зокрема, такі міста, як Єлисаветград (нині Кропивницький), Новомиргород і Новоархангельськ вирости з фортець. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. У другій половині 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучас. Дніпро). Нові міста мали певну специфіку соціально-економічної структури.

Так, російське дворянство прагнуло якнайшвидше отримати економічну вигоду із південних українських міст та земель, а тому переводили туди своїх кріпаків. З ініціативи та за активної участі фаворита імператриці Катерини II було засновано нові міста та порти: Катеринослав, Олександрійськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Одесу.

Завдання учням: на контурній карті позначити міста, про які розповідав учитель.

IV. Закріплення та повторення вивченого на уроці.

Коллективна робота.

Учитель організовує історичну вікторину, клас об'єднується у команди по рядах:

Учні 1 ряду повинні назвати усі дати, які вивчали на уроці, та заповнити хронологічну таблицю:

Дата	Подія
1. 1734 р.	
2. 70-і рр. XVIII ст.	
3. 1775 р.	
4. 1787–1791 рр.	

Учні 2 ряду повинні назвати усі історичні події та визначити хронологічні межі їхньої діяльності на стрічці часу, про які йшлося на уроці.

Учні 3 ряду повинні назвати причини, передумови та наслідки ліквідації Нової Січі.

Передумови	Причини	Наслідки
------------	---------	----------

V. Підбиття підсумків уроку.

Після перемоги у Північній війні російський уряд здійснив широкомасштабний наступ на автономію запорожців. Такі дії викликали опозицію козацької старшини та намагання козацького поспільства у будь-який спосіб зберегти автономію. Проте процес подальшої інкорпорації українських земель до складу Російської імперії продовжувався. Перемога Російської імперії у війні 1787–1791 рр., коли імперія утвердилася на південних кордонах, вже не потребувала утримання козаків як охоронців кордонів. Це спричинило ліквідацію Запорозької Січі у 1775 р. Ліквідація Січі ознаменувала собою останній акт у політиці царського уряду щодо знищення автономії Гетьманщини та інкорпорації України до складу Російської імперії. Державна автономія українських земель у формі Гетьманщини перестала існувати. Відродження державного життя в Україні розпочнеться лише на початку XX ст. – через 142 роки.

VI. Домашнє завдання.

Опрацювати параграф підручника та підготувати відповіді на запитання та завдання до нього:

- Уявіть: ви – козак, який проживає у зимівнику. Опишіть ваше повсякдення.
- Доведіть справедливість або спростуйте оцінки істориків, письменників та громадських діячів про роль та історичне значення Запорозької Січі:

«Так ось вона. Січ! Ось це гніздо, звідки вилітають усі ті горді й міцні, як леви, ось звідки розвивається воля і козацтво на всю Україну». (М. Гоголь).

«Ніхто на всім світі не відчував так волі, рівності й братерства». (Ілля Рєпін, творець славнозвісної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану»).

«Українське козацтво та Запорізька Січ – центральний символ української ідентичності. Подібно як багато поляків уявляють себе потомками польської шляхти, так і українці вважають, що їхні родоводи мають пряме відношення до козаків». (Український історик Я. Грицак).

«Запорозька Січ виконувала функції української держави, бо мала всі наявні ознаки держави: вона займала певну територію на півдні, але поширювала свій вплив на значну територію українських земель, політичний устрій Запорозької Січі – козацька демократична християнська республіка». (Український історик В. Смолій).